

ПОСТАТІ

РІК ІГОРЯ КОСТЕЦЬКОГО

МАРКО РОБЕРТ СТЕХ

ПОВЕРНЕННЯ НЕВІДОМОГО

В 1992 році, представляючи українському читачеві зовсім невідому тоді в Україні постать Ігоря Костецького, Соломія Павличко слушно зауважила, що "напередодні ХХІ віку українська літературна історіографія не помітила однієї з ключових фігур власної літератури в ХХ сторіччі". Згодом, в своїй книжці "Дискурс модернізму в українській літературі" ця чільна репрезентантка українського літературознавства пострадянського періоду - так передчасно втрачена для нас - представила першу й на сьогодні єдину (а тому й варту докладнішого обговорення) спробу осмислити літературну спадщину цього оригінального письменника в контексті українського літературного процесу. Попри те, проблема "повернення" українській культурі досі практично невідомої творчості Костецького залишається і сьогодні нерозв'язаною й не менш актуальною.

В "Дискурсі модернізму" Соломія Павличко визначила своє розуміння літературної творчості Ігоря Костецького терміном "нігілістичний модернізм" - концептом, який стосується насамперед формальних аспектів: "зламу мови, а через мову - традиційної культури" (ст. 306), - а проте авторка без вагання охоплювала ним також основний зміст і характер творів, підкреслюючи "песимізм" Костецького, знаходячи в новелах та драмах "похмурий, беккетівський колорит", заявляючи, що автор "створює картину деформованої реальності. Життя для нього не має логіки, зв'язку, сенсу" (ст. 316) і т. д., - а в кінцевому результаті, вважаючи літературну діяльність Костецького "симптоматичною і

важливою спробою", але глухим кутом і експериментом, який не вдався в першу чергу тому, що з самого початку не мав стійких основ і надійного напрямку.

Важко не погодитися з деякими самозрозумілими висновками: що Костецький "не спромігся змінити мову культури та її центральний дискурс" і його "експерименти" "залишилися на маргінесі" (ст. 341). Оправданою є критична оцінка деяких ранніх новел. А проте, втаємниченого читача, який знає твори Костецького і має уявлення про його світогляд (викладений в незавершеному трактаті "95 тез" й інших творах), вражає схематизм цієї теорії "нігілізму" і очевидні недоліки викладу в "Дискурсі" - такі, як факт, що авторці бракує елементарних інформацій про значну частину творів письменника. Ось, приміром, вона заявляє (і буде на основі цієї тези один з аспектів своєї аргументації), що Костецький не повернувся до драматургії після написання циклу трьох ранніх п'єс (в 1946-1948 рр.), - не знаючи про існування німецькомовної драми "Черниці" (прем'єра якої відбулася в Гронінген в 1967 р. і яка вийшла друком у віденському видавництві Universal, де надруковано також німецькомовні версії "Спокус несвятого Антона" і "Дійства про велику людину") та про цикл чотирьох радіоп'єс Костецького. Навіть з доступним матеріалом вона іноді поводитьсь недбало, плутаючи факти: наприклад, описуючи "скандал навколо п'єси "Близнята ще зустрінуться", забуває чи не усвідомлює, що скандал стосувався п'єси "Спокуси несвятого Антона", а "Близнята", що їх сам Костецький вважав своєю найслабкішою драмою, - єдиний його драматичний твір, який діяспорне суспільство сприйняло доволі позитивно, і навіть готувалася вистава в театрі Блавацького. І навіть якщо прийняти, що Павличко мала доступ лише до тих творів і видань, які вона називає в книжці, її теорія "нігілізму" не стає від того зрозумілішою чи оправданішою.

Втім, основна проблема цієї інтерпретації не в методології чи висновках автора, які в нормальних умовах сприймалися б, як один із різних, більшою чи меншою мірою суб'єктивних поглядів на дане культурне явище, а в суті об'єктивному факті, що (внаслідок низки непростих причин) "втаємничених" читачів, які знають творчість Костецького й могли б критично поставитись до тверджень Павличко, можна (по обидва боки океану!) порахувати на пальцях однієї руки, а твори письменника, по суті, недоступні як в Україні, так і в діяспорі, - отож, український читач не має іншого виходу, як сприйняти авторитетно висловлювані судження авторки "Дискурсу" за дефінітивну інтерпретацію і формувати на цій основі свою думку про Костецького як літератора і як людину. А, звісно, ситуація цього роду принципово недопустима в будь-якій повноцінній культурі.

Пропоноване протягом 2001 р. видання вибраної прози й есеїв Ігоря Костецького в "Кур'єрі Кривбасу" - яке являє своєрідний (хроноло-

гічно паралельний) вступ до ширшого і повнішого книжкового видання творів у видавництві "Критика" - має на меті частково виправити цю проблему, ставши першою нагодою для читача в Україні виробити собі неупереджену думку про непростий феномен Костецького-літератора та його місце-значення не лише в каноні української літератури, а й у загальнішій царині наших колективних цінностей.

Парадоксально, процес пізнання творчості Костецького був пов'язаний у мене з багатьма враженнями, аналогічними до спостережень Соломії Павличко, а втім, він привів мене до зовсім інших, по суті, протилежних висновків щодо "творчої місії" автора. Від першого знайомства з його п'єсами в половині 1980-х рр., цей процес розвивався доволі багатогранно: крізь мандри Німеччиною у пошуках ще "теплих" тоді слідів письменника (вмер він 1983 р. в селі Швайкгайм неподалік Штутгарта), шукання загублених і маловідомих творів, розмови-інтерв'ю з людьми, які знали Ігоря Костецького як особистість і як творця, - до майже випадкового знайдення невідомого в той час архіву його невиданих творів у містечку Штрален на кордоні Німеччини з Голляндією, - згодом крізь численні бесіди з другом письменника Василем Баркою, перегляд їх обширного листування, не кажучи вже про читання і перечитування творів, уривків, автобіографічних записів, - до праці над виставою нескінченної п'єси "Відбулося за 8 хвилин", - і все це поволі дозволяло формувати подумки щораз повнішу й чіткішу картину людини непересічно сильного й ніяк не простого характеру, - іноді толерантного інтелектуала-ерудита, що вмів чарувати й стимулювати до творчої праці, - іноді авторитарно-нестерпимого диктатора, що вважав себе покликаним обставинами "підняти булаву з болота" і "гетьманувати на українському Парнасі", - відважного творця, який у своїх пошуках творчих шляхів не боявся ані шокувати читачів та викликати з небуття щоразу нових опонентів і особистих ворогів, ані помилятися, звертаючися до ексцесів, які в той час (зокрема в українському контексті) вважалися неприпустимими виходами за межі розумного і дозволеного, а сьогодні з перспективи кількадесяти років сприймаються набагато спокійніше, як, може, дещо наївні, але ніколи не позбавлені творчого блиску, вияви протесту творчої індивідуальності проти консервативного оточення-традиції, що в них вона діє; людини вельми продуктивної, яка власними силами, практично без допомоги (ба радше навпаки!) з боку української діаспори, видала у незалежному видавництві "На горі" більше якісних україномовних видань світової літератури, ніж більшість установ по оба боки Залізної Зависи; а головню, людини з сильним відчуттям і таки доволі чітким уявленням неортодоксальної творчої "місії", яку вона не лише проповідувала (безпосередньо - в полемічних працях, і непрямю - в матеріалі літературних творів), а й намагалася втілювати в особистому житті.

Погляди Костецького на мистецтво взагалі і на свою творчість зокрема розвивалися в кількох еволюційних стадіях, набираючи дещо відмінного забарвлення в різних періодах життя і творчого розвитку. А проте, його розуміння елементарної природи творчого процесу (а через нього і основної мети людського буття) залишилося, по суті, незмінним. У 1944 р. в статті "Що таке романтизм" він висловив суть цієї ідеї словами: "Романтизм - це постійне прагнення одиниці вплинути на загальний хід подій, це вплітання маленької людської волі у величезний вінок Божої волі, що є дією творення світу" - і упродовж свого життя, поступово уточнюючи і розвиваючи окремі аспекти цієї концепції, він не змінив її основного постулату: що повноцінне життя людини можливе тільки у творчій співучасті-партнерстві в божественному процесі формування всесвіту й що цей процес не може позитивно завершитися без участі людства, як свідомого творчого елемента (тут і суть його мало не середньовічного питання: "Чи може Всемогутній створити такий камінь, якого Сам не міг би підняти?"). Партнерство цього роду можливе, однак, лише для людини, яка здібна піднятися над обмеження свого "я" - накиненої зовнішніми факторами особистості, над сліпий послух суспільним і природним у біологічному розумінні формам відчуття і поведінки (ставши "штучною людиною" - супроти наших звичних уявлень про природність), - людини, яка готова взяти на себе відповідальність цілковитої свободи у формуванні власного життя, починаючи з нульової точки й не маючи можливості спиратися на узвичаєні догми, включно із загальноприйнятим розумінням людської ідентичності, - ладної відмовитися від своєї "людської назви", щоби "всевладною волею, пунктирним обрисом творити собі серед стихій власну долю, вищу від первозданно приреченого Я" ("Контур, степ і доля").

Питання історичного контексту, обґрунтованості, імовірності, і так далі, цих ідей як основ світоглядної системи, вимагає окремого детального обговорення. Окремої уваги вимагає також факт збігу багатьох поглядів Костецького з сучасними тенденціями в природничих науках. Для потреб цього поверхового вступу до його творчості досить зауважити, що ідея партнерства людини з Богом (а Бог, між іншим, рідко буває в Костецького канонічно християнським) задля співтворення всесвіту - це в самому принципі протилежність поглядів, на яких були засновані абсурдистські й інші "нігілістичні" течії, до яких залюбки зараховували Костецького діяльні критики й "ідеологи від літератури" і до яких (мабуть, не без впливу політизованих опіній попередників) приєднала його також авторка "Дискурсу". Зовсім логічно, в усіх стадіях творчого розвитку Костецький послідовно, сліве програмно відмежовувався від тих течій в мистецтві, які оправданіше можна б назвати нігілістичними. В сфері української культури прикладом цього може служити критика (у 1960-х рр.) поетів Нью-Йоркської

Групи, песимізові яких він протиставляв твори шістдесятників: Драча, Вінграновського, Коротича, Костенко (факт, який свого часу спричинився до звинувачень його в прорадянських симпатіях): "...За винятком Віри Вовк, поетки інтегрованої, поетки великого подиху, діячі цієї групи вдаються не до повноти буття, а до одного його звуженого аспекту. Цей аспект - гнітючо модна сьогодні тема знелюднення життя, пропаганда вмирання..." "...Але горе, якщо наша молода інтелігенція почне, за інерцією, кидатися у все нове на Заході, кидатися на те, що тут тепер панівне, на культуру розкладу і смерті" ("Відкритий лист до редакції "Сучасности"), тощо.

Однак, мабуть, такі найкраще свідчення того, наскільки творчі наміри Костецького далекі від пропагування "нігілізму", помітні в матеріалі його літературних творів, включно із (а може, саме там це особливо підкреслене?) "найдеструктивнішими" експериментами першої фази творчих пошуків. Ось своєрідний цикл трьох новел, друкованих у цьому числі ("Ціна людської назви", "Божественна лжа", "Перед днем грядущим") віддзеркалює процес формування "нової людини", "що повинна вийти переможцем із світових катаклізмів" (один з чільних експресіоністичних мотивів у творчості Костецького), - людини особливо самостійної і готової до самозречень, починаючи від того, що вважається особистим і сімейним щастям, до самого життя та доброї слави - і за життя, й після смерті. Задля чого? В деяких ранніх новелях діяльність такої людини пов'язана з українським національно-визвольним рухом, але матеріал творів і погляди Костецького взагалі не залишають читачеві сумнівів, що авторові не йдеться про дослівну прагматику політично-суспільної ідеї. Герої цих творів підкоряються імпульсам значно складнішим, а водночас "разючим і простим", як одкровення у віщому сні, після якого людина: "повстане від сну і полишить отця і матір свою, і піде вперед, не маючи сили противитися голосові, що вночі прозріння простромив її, як трихвостий з вогню меч". І вчинки людини, яка приєднується до "божественного пляну", не підлягають законам загальноприйнятої логіки та моралі і сприймаються оточенням, як щось незрозуміле й неприродне, іноді протилежне ідеї, за яку, здавалося б, людина готова покласти життя. Таким чином, з точки зору "канонічної" моралі, "божественна лжа" героя одноіменної новелі сприймається, як безсердечний акт егоїста, а з погляду холоднокровного раціоналізму - самопожертва героя "Перед днем грядущим" - це самоніцивна дія засліпленої фанатизмом (тобто обдуреної) одиниці.

Соломія Павличко назвала новелю "Ціна людської назви" "апологією абсурдності людського життя...", твердивши: "...Обидва художники живуть абсурдним життям в абсурдному світі... Їхній антагонізм деструктивний для психіки обох" (ст. 311). Ці твердження можна б сприйняти за віддзеркалення справжнього змісту новелі хіба лише

тоді, якби розглядати її в ізоляваності від контексту творчості Костецького. Ситуація, яка змушує старого художника відмовитися від імені, пов'язаного з його творчістю і славою, і почати життя спочатку, є однозначно деструктивною лише із апіорі стандартної точки зору, не беручи до уваги значення мотиву радикальних трансформацій людської особистості в творчості Костецького - мотиву, до якого він раз у раз повертався. Аналогічна ситуація виникає, приміром, у п'єсі "Дійство про велику людину" ("Кур'єр Кривбасу", ч. 117), в якій витівка групи "злочинців" вибиває старого поштового урядовця (на перший погляд, зовсім безнадійну істоту) з колії сірого, одноманітного животіння й нашттовхує на пошуки справжньої величі людини, нарешті дозволяючи відкрити несподівану вагомість власного життя. В цілому, у ранніх творах Костецького - від "Оповідань про переможців" (де місцями наявні навіть елементи естетики соцреалізму) до циклу ранніх п'єс - ключову роль відіграє саме мотив "перетворення Jedermann'a, щоденної людської істотки, на звиязця, на морального переможця" ("Український реалізм ХХ ст.).

У своєрідному циклі трьох новель, надрукованих в цьому числі, можна простежити три стадії формування "нової людини" - знищення основ старого життя (включно з уваленнями про особисте "я") ("Ціна людської назви"), пробудження в реальності нового порядку ("Боже-ственна лжа") і життя "нової" людини за новими законами ("Перед днем грядущим"). Новеля "Перед днем грядущим" повертається також до основної теми "Ціни людської назви" - дилеми людського імені й обґрунтування індивідуальної відмови від конвенцій "первозданно приреченої" особистості. Зрештою, позитивний потенціал і важливість цієї відмови стають ще очевиднішими в світлі особистої долі автора й значення, яке зміна прізвища мала в житті російськомовного театрального діяча й критика Івана Мерзлякова, який вирішив "перетворити себе" на українського письменника Ігоря Костецького.

Однією з причин однобічності інтерпретації Павличко є факт, що вона застосувала однакові - стандартно раціоналістичні - методи дослідження й критерії оцінки творчості письменників різних, часто протилежних стилів і темпераментів. Вона розглядала спадщину Костецького (який оправдано твердив: "мое сприйняття світу наскрізь емоційне" і "темперамент мій цілком відмінний від темпераменту тих, хто проповідують і навчають" ["Етюди про католицький світогляд"]), а як особистість час до часу шокував знайомих крайніми реакціями в стилі перевтілень доктора Джекилла у містера Гайда) з цієї самої перспективи, що й твори В. Домонтовича (Віктора Петрова), письменника наскрізь (майже стерильно) інтелектуального, при чому стиль і світосприйняття Петрова-Домонтовича ближчі авторці "Дискурсу", ніж парадоксальна "логіка" творчих пошуків Костецького.

Обмежившись канонами раціоналізму, Павличко не помітила очевидного, на мою думку, факту, що тотожні мотиви й ідеї, - такі, як мотив кризи ідентичності людини ХХ століття, - можуть бути спонукою для протилежних інтелектуальних та емоційних реакцій і основою діаметрально різних творчих концепцій, - що втрата "ґрунту під ногами" в житті сучасної людини (у психологічному, філософському, духовному сенсі) для інтелектуаліста Петрова-Домонтовича ("Без ґрунту") могла стати первопричиною інтровертованої втечі від реальності й мовчазною трагедією загубленої одиниці, а з перспективи Костецького - для людини, головним прагненням якої є свобідне партнерство в процесі формування всесвіту, - ця криза - це нагода й спонукка для екстравертованої експансії, для скинення тягара приреченої долі й ідентичності і наближення до божественної природи, яку Костецький представляє (починаючи з ранньої новелі-притчі "Бог та мудреці"), як принципово невизначене й несхопне явище, своєрідну "порожнечу", що проявляє себе за посередництвом нескінченного числа масок-втілень. Отож, логічно, сенс життя індивіда, який теж являє собою "порожнечу", яку можливо "зодягати" (свідомо або несвідомо) в різні особистості (а факт збігу цієї моделі з висновками багатьох сучасних психологів, від Юнга починаючи, справді варто дослідити), своєю парадоксальністю заперечує усталені концепції. Репліка героя новелі "По дорозі до обрію" - "Я переконався, що це абсолютно нецікаво, вмирати. Так же нецікаво, як і жити. І саме той факт, що існує абсолютна байдужість вибору, означає дійсну свободу нашого буття," - вміщена в творі письменника-екзистенціаліста, сприймалася б, як вияв песимістичної зневіри в сенсі людського існування, а в контексті літератури Костецького вона набирає протилежного значення: першого свідомого кроку до свобідного життя творчої індивідуальності.

Костецький, за власним свідченням, плекав "пихату надію, що врешті-решт знайдеться хтось, кому пощастить зробити інвентар" його творів "бодай приблизно так добре, як міг би зробити він сам" ("Театр перед твоїм порогом"). З огляду на те, на зразок своїх кумирів, Джойса, Георга, Рільке, він майже ніколи не вдавався до коментарів чи пояснень власних творів. Одним з нечисленних винятків з цього правила є інтерв'ю, яке провів з ним Юрій Соловій ("Сучасність", 1962) і в якому Костецький пояснює фабулу новелі "Божественна лжа", як "модифікацію епізоду з життя Сквороди", "як то він шлюбної ночі полишив свою молоду неторкнутою і подався у світи". А в начерках до невиданого автобіографічного есею він не зміг опертись спокусі прямо (аж лобово) висловити своє розуміння власної творчої місії.

"Все, що я пишу, є з життя духу, завжди - про перемогу духу. Нічим іншим я не цікавлюсь. Останнім ослом треба бути, останнім ідеологічним барбосом, щоб цього не помічати. "Божественна лжа", моя порожньо нашуміла новела, яка принесла мені славу винахідника "камбрбуму", є суцільною апологією духу. Ослом треба бути, щоб

цього не помітити. Це бо чути з усіх її пор. Це чути з зумисне неспаяних двох половин її композиції. Я пішов на цей стилістичний злочин виключно для того, щоб унаявити в першій частині те, що зветься "красою гріха", і щоб зречовистити його, як щось, що далі підлягає обов'язковому подоланню. Це було моє, як то говорить, "цілеве наставлення". Для мене в цьому суть людини, суть людства. Інакшого людства я не хочу знати. Але й цей брутальний спосіб не допоміг. Я досяг лише протилежного результату. Мене ославили звеличником плоті, пропагатором "вітаїзму" й ще бозна-чим".

Але, звісно, творчі пляни й намагання автора ніколи (зокрема в творах будь-якою мірою непересічних) не вміщують в собі усіх відповідей й не визначають остаточно характеру-змісту творів. Костецький за всяку ціну уникав у своїх драмах, новелях, повістях дослівності, відмовлявся зводити літературу до рівня носія ідеологічних постулатів (знаменно, що переважна більшість критиків приписувала й приписує йому творчі ідеї, протилежні тим, які він сам проповідував). Видання вибраних його творів у "Кур'єрі Кривбасу" і видавництві "Критика" нарешті надасть можливість українському читачеві стати самостійним фактором в дискусії про творчість цього оригінального письменника, шукати власних відповідей на питання, чи можна, приміром, віднести до оповідання "Шість ліхтарів і сьомий місяць" - де ніби випадкові події й предмети (банка меду) споріднюють незнайомих, не дуже собі симпатичних людей - твердження Павличко, що в своїх оповіданнях Костецький "створив неповноцінний світ, заселений неповноцінними, навіть гидкими людьми, яких він не любить, яким не співчуває" (ст. 317)? Чи насправді нема, бува, уже в ранніх його оповіданнях живої, творчої дискусії з його славетними попередниками Джойсом ("Шість ліхтарів") або Гемінгвеем ("Ми з Недж")? Чи герой новелі "Перед днем грядущим" - справді-таки засліплений і наївно обдурений фанатик, чи зразок свобідного індивіда? І що таке взагалі свобода? Чи можна вважати "втечу" Григора в "Божеественній лжі" виявом релігійного за своєю природою прагнення людини стати співтворцем долі світу? А хто герой новелі "Тобі належить цілий світ" - бідолаха, що внаслідок поранення в голову з'їхав з глузду, чи людина, яка знайшла справжній сенс поняття приналежності людини до народу й людства, зрозумівши, що світ належить не до загарбника, а до того, хто відчуває себе його органічною часткою? І так далі й далі... Бо ж, зрештою, хіба повернення українському читачеві практично невідомої творчості одного з найоригінальніших наших письменників-авангардистів не мало б стати для нас відкриттям не лише на одному - суспільно-культурологічному - рівні, а й у набагато особистішій сфері - самоусвідомлення, самоосмислення, самовідкриття?..

ЗМІСТ

ТЕМА

Андрій М.ОКАРА 3 На захист російської мови

ПРОЗА

Емма АНДІЄВСЬКА 11 Казка про упиреня, що
живилося людською волею

14 Казка про чоловіка,
який мав сумніви

Михайло БРИНИХ 17 Реальна ніжність
вирваного серця
*Альтернативний любовний
роман*

ПОЕЗІЯ

Володимир ЦИБУЛЬКО 64 Бо любив, бо люблю...

Іван АНДРУСЯК 71 Зі збірки "Повернення
в Галапагос"

ВИТОКИ

Михайло ЧХАН 79 До миті в резонанс

Оксана ЛИНТВАРЕВА-
ЧИКАЛЕНКО 86 Був поетом професійним

Микола ЧАБАН 91 Соратник Винниченка
на Криворіжжі

Микола САРМА,
СОКОЛОВСЬКИЙ 95 Петро Шусь
Документальна новела

Лариса МАСЕНКО 106 Покликаний Україною

ПОСТАТІ

Марко Роберт СТЕХ	110	Повернення невідомого
Ігор КОСТЕЦЬКИЙ	118	Ціна людської назви
	128	Божественна лжа
	145	Перед днем грядущим

SCRIPTIBLE

Юрій БАРАБАШ	152	"Мій бідний protégé", або після Гоголя... <i>Порівняльно-типологічна студія</i>
Володимир БАЗИЛЕВСЬКИЙ	175	Математика поезії
Василь МАРКО	194	Четвертий празник

КРИЦЕВИЙ КРАЙ

Володимир СІРЕНКО	200	Спогад про відвідини могили Куліша
Василь СИМОНЕНКО	200	"Ну скажи - хіба не фантастично..."
Микола СКИБА	200	"За вікном розквітли абрикоси..."
В.СІМАКОВИЧ	201	Кучеряві вечори
Людмила ЖУРАВСЬКА	201	Козацька пошта